

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

Виниш

ВІДЧУЖЕННЯ: МИНУВШІСТЬ І СЬОГОДЕННЯ

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1995

IV. ТВОРЧИСТЬ ВЧЕНОГО ТА ПРОБЛЕМА ВІДЧУЖЕННЯ

Серед багатьох аспектів проблеми відчуження чи не найчільніше місце посідає вплив згаданого явища на творчий потенціал та творчу самореалізацію людини, особливо вченого. У даному розділі цей вплив розглядатиметься в деяких його негативних виявах, хоча є й інші, в тому числі позитивні — про них, зокрема, йшлося у першій главі книги.

Вияви відчуження, які нас цікавлять, мають два тісно пов'язаних аспекти — теоретичний та практичний. До першого треба зарахувати творчий потенціал тієї світоглядної культури, яка притаманна суспільству, до другого — співмірну з цим потенціалом організацію суспільного життя, від якої аж ніяк не відокремлено суспільний вплив на процес наукової творчості.

Коли йдеться про тоталітарний соціалізм, корені якого в нашій молодій державі ще досить живучі, варто мати на увазі передусім властиву йому тенденцію до догматизації світогляду. Саме вона спричинює втрату духовної свободи індивіда, що її практичним еквівалентом є втрата свободи поведінкової, свободи самореалізації особистості взагалі. Така втрата може мати різні форми — від одвертих до прихованих, неявних, таких, що втілюються в неусвідомлюваних установках, проте це не змінює суть справи: світоглядні установки перестають виконувати стимулятивну функцію щодо креативного потенціалу суспільства й особистості. Ще більше обмежується те, що М. К. Мамардашвілі влучно поіменував як «відкрите та громадянськи захищене поле свобідного руху, що про нього ніхто заздалегідь чи із-зовні не може відати, навіщо воно й до чого»¹. А без цього масовий індивід не в змозі самостійно розв'язувати найнагальніше для себе світоглядне завдання: відкривати себе й власну долю.

Щодо останнього зауважимо, що криза так званого реального соціалізму — це передусім крах людських сподівань на реалізацію виголошених свого часу свобод, на можливість самостійно творити умови власного буття: У сфері науки й культури втрата таких свобод — це своєрідна «смерть духу», втрата життєвих сил та стимулів до його самоздійснення, розвитку.

Одним з істотних чинників окресленої тенденції є те, що всіяке обмеження простору вільного саморозвитку людського духу доповнювалося посиленням різних форм прямої та непрямой експлуатації інтелектуальної праці.

Показово, зокрема, те, що на відміну від буржуазного суспільства експлуатація прав та свобод людини (в тому числі ученого) за тоталітарного соціалізму реалізовувалася не тільки у виробничій сфері, й за межами «необхідного робочого часу». Це — перша відмітна особливість форми соціального примусу й експлуатації інтелектуальної власності вченого за соціалізму. Її можна іменувати як «експлуатацію вільного часу». Конкретно — соціологічні дані засвідчили: у працівника соціалістичного виробництва його вільний час нерідко зводився до мінімуму, у працівників же інтелектуальної праці ця тенденція сягала крайньої межі. Вони були змушені працювати на виробництво і в позаробочий час (внаслідок низької організації праці, відсутності необхідних умов для ефективної праці на робочім місці). Тим самим виробничі негаразди, спричинені державною системою організації праці, перекладалися на плечі робітника, інженера, вченого.

Іншою характерною формою соціального примусу й експлуатації інтелектуальної власності став екстенсивний розвиток науки, який перетворював її на масову форму життєдіяльності суспільства, де нівелюється самоцінність та соціальна цінність творчої особистості; асигнування на науку зростають, а норми прибутку від впровадження науки у різних сферах господарського життя постійно падають. Звичайно, екстенсивний шлях розвитку науки мав і певні позитивні наслідки. Щороку в колишнім СРСР реєструвалось біля семидесяти тисяч результатів науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, біля сорока тисяч винаходів. У країні нараховувалось більше п'яти тисяч академічних наукових установ та понад вісімсот тридцять вищих учбових закладів². Разом з тим екстенсивний шлях розвитку науки, перетворюючи її на масову професію, породжував таке явище, як «сірість». Знижувалась якість підготовки кадрів та оновлення їх наукової кваліфікації. Фактично не діяв за соціалізму, особливо у сфері вищих форм інтелектуальної діяльності, закон зміни праці.

Прагнення держави розв'язувати завдання народно-господарського й соціального розвитку за рахунок збільшення кількості наукових працівників при одночасному зниженні якості їхньої підготовки, штучному обмеженні можливостей перекваліфікації відповідно до закону зміни праці, низька матеріальна забезпеченість робочих місць, незабезпеченість нормальних умов інтелектуальної праці — все це можна розглядати як непряму форму експлуатації наукового працівника та привласнення його інтелектуальної власності.

Щойно згадана форма експлуатації сутнісних сил та творчого

потенціалу вченого має також безпосереднє предметне втілення. Це — та форма експлуатації інтелектуальної праці, яку можна назвати нееквівалентним обміном за працю. Вона, зокрема, полягає у багаторазовому (п'ять — десять разів) заниженні рівня заробітної плати за інтелектуальну працю (порівняно з міжнародними науковими нормами заробітної плати).

Експлуатація інтелектуальної праці спричинила загальне падіння потенціалу науки, різке зниження престижності наукової професії. Вона стала непопулярною та неконкурентоспроможною порівняно з іншими, більш прагматичними різновидами професійної діяльності (підприємництво, торгівля, діяльність у сфері послуг тощо). З цієї та інших причин останніми роками спостерігалася катастрофічно швидка втрата інтелектуальних ресурсів, в системі освіти культ розуму та знання поступався корисливо-торгашівському меркантилізмові, духовному нігілізмові сплеском потягу молоді до містики та ірраціоналізму; падав престиж природничих та гуманітарних наук.

Окрім згаданих форм експлуатації інтелектуальної праці за соціалізму є й інші, які пов'язані із сутнісними характеристиками професії вченого, з особливостями наукової та інтелектуальної діяльності загалом.

Чільне місце посідає тут, зокрема, невизначеність життєвого укладу та кар'єри вченого. Його життєвий шлях — то послідовна зміна «станів невизначеності», неупевненості у прийдешнім дні, він підвладний випадковому збігові й зіткненню обставин, є, зрештою, постійно ризиковим (загрозою втрати життєвого шляху аж до ізоляції від суспільства або неможливості подальшого проживання на батьківщині). Не існувало жодних соціальних гарантій того, що вчений буде забезпечений необхідними умовами для творчої праці (житло, наукова лабораторія, фінансування досліджень, навіть наукова література та інформація) — все це могло бути, або й ні, реалізоване лиш внаслідок приватної ініціативи самого вченого, його оцінюється до нього властивих (за умови, коли поведінка його творчі контакти із зарубіжними колегами (участь у конференціях, симпозіумах, стажування тощо). Будь-який конфлікт з можновладцями (чи то теоретична дискусія, чи незгода з практичними вимогами організації й управління наукою, чи надто настійна вимога нововведень тощо) — все це загрожувало вченому життєвою катастрофою, позбавленням нормальних умов життя й праці, «замороженням» наукової кар'єри, а то й перетворенням його на безробітного. З будь-якого питання наукових результатів або їх опублікування до впровадження наукових результатів або їх опублікування) учений цілком залежав від усієї «піраміди» адміністративно-командної системи управління: від найдрібнішого чиновника до представника державно-бюрократичної чи партійної еліти.

Зазначимо, що тоталітарний соціалізм був зовсім не винахідливий щодо ставлення до інтелектуального потенціалу суспільства. Тут давалася взнаки віковична традиція нехтування цим найціннішим суспільним надбанням у російській історії.

Пошлемося на одне вельми цікаве культурологічне спостереження, яке стосується відмінності доль одного й того ж наукового винаходу, який стався з одну історичну добу, але належав різним культурам: Івана Ползунова та Джеймса Уатта.

Суспільна атмосфера, за якої діяли ці винахідники, була різуче нетотожною. У Західній Європі на зорі її капіталізації складаються доволі тісні контакти між винахідниками, людьми науки та бізнесу, тут відбуваються культурні зрушення, котрі зміцнюють довіру до знання, науки, винахідництва. Дж. Уатт через це з перших кроків своєї винахідницької діяльності був оточений однодумцями, особами, зацікавленими у його відкритті, які подавали йому величезну інтелектуальну й фінансову підтримку. Англійська культура в цей час переживала період становлення громадянського суспільства (чисельних протестантських общин, міських рад, комісій з благоустрою міст, найрізноманітніших професійних організацій та вільних товариств за інтересами). У російській же державі, яка не звикла ні рахуватися з людьми, ні давати їм лік, ані поціновувати їхнє життя, розум та здібності, І. Ползунов залишався ентузіастом-одинаком, який віддав життя будівництву машини, так і не діждавшись позитивних наслідків. Він був сам і організатором робіт, і креслярем, і конструктором, і вчителем своїх підмайстрів, і «диставалою» потрібних матеріалів, і будівельником, механіком і теоретиком, а ще — борцем з посейними перепонами з боку невислушої казенно-чиновницької когорти. Порівнюючи дві наведені ситуації, М. Кисельова запропонувала вельми дотепну культурологічну транскрипцію російського слова «самородок»: це — людина, яка «раптово» склалася «сама собою», без підтримки з боку суспільства, середовища, культури, скоріш, навіть всупереч своєму оточенню³. Чи не нагадає окреслена ситуація дещо з нашого ще зовсім не забутого минулого?

За всіма своїми екзистенційними виявами й суттю творче життя вченого несумісне з принципами організації й функціонування тоталітарного соціалізму. Сутнісною причиною такого становища вченого стало тут, на наш погляд, соціальне відчуження продуктів його праці, інтелектуальної власності.

Йдеться, передовсім, про відчуження інтелектуальної власності на користь колективу та про суб'єктивні форми її присвоєння. Примат колективних засад над індивідуально-особистісними в плануванні та організації наукової праці веде до того, що й кінцевий продукт такої праці стає власністю колективною, а не індивідуальною, до того ж незалежно од коефіцієнту трудової участі й творчого внеску кожного члена колектива у сукупний суспільний

науковий продукт. Хто ставав розпорядником цієї колективної інтелектуальної власності? Головним розпорядником, а отже, власником, тут є керівник колективу.

Самою системою організації науки суверенне авторське юридичне право на кінцевий продукт своєї праці автоматично, згідно з механізмом державного привласнення й фактичною узурпацією особистісного права, «делегується» керівникові наукового колективу. Адаже нерідко навіть провідний автор, чи група авторів — безпосередніх розробників — можуть бути відчужені од власного інтелектуального продукту. Це, до речі, цілком відповідало соціалістичному кодексові про працю та конституції держави. Суд не міг та й не бажав захищати авторське право на інтелектуальну власність, бо за колективного планування й організації наукової праці особистий внесок кожного рідко зафіксовано в юридично визначеній, нормативній формі, і, отже, питання про приналежність конкретної інтелектуальної власності конкретному вченому є найчастіш юридично нерозв'язаним. Тут ми стикаємось з таким явищем, як конституційна невизначеність та відсутність юридичного статусу вченого. Додамо до щойно сказаного державний механізм в регулюванні соціальної оцінки наукової праці, в розподілі дотацій та привілеїв.

Тут варто мати на увазі передусім принципову невідповідність способів та якості аксіологічних оцінок сутності й вартості наукового продукту: з боку особистості (автора), з боку наукового співтовариства та з боку держави. Найнижчий статус мала якраз особистісна (авторська) оцінка. Автора було фактично позбавлено матеріальних можливостей та юридичних прав на обстоювання власної наукової позиції. Він мусів так чи інакше йти на компроміс або з науковим товариством, або з державою (найчастіш і з першим, і з другим), аби добитися хоча б формального визнання позитивної оцінки власної праці. Нерідко вчений змушений був частково або повністю відмовлятися від права на інтелектуальну власність, аби прокласти дорогу новому, забезпечити хоча б номінальну можливість істині для існування, для її соціального буття. Через відмову від винагороди за власну працю набувалася лиш «упевненість» у тім, що твоя праця й твоє життя не пропали дарма, що результати твоєї наукової діяльності набули визначеності у світі культури.

Треба мати на увазі також те, що в тоталітарному суспільстві немає й бути не може вільного наукового співтовариства. Якщо ж воно стихійно виникає, то перебуває у стані конфлікту, в кращім разі опозиції щодо державних структур. Тому «наукове співтовариство» може бути лиш «буфером» у постійнім протистоянні особистості вченого і держави, сприяючи пошукові тих або тих компромісних форм стосунків між ними. Проте воно принципово не здатне (через власну безправність) розв'язати суперечність між ни-

ми, захистити права вченого, якщо він у стані конфлікту з державними чи політичними структурами влади.

Державний монополізм в оцінці остаточних продуктів наукової праці виявлявся в юридично нерегламентованому регулюванні «міри» соціальної оцінки наукової праці, а також у суб'єктивно-довільному маніпулюванні цією мірою. Між державою та вченим складалась нерівноправна структура соціального відношення хазяїна та виконавця його волі, всевладного пана та пролетаря, які могли розраховувати хіба що на «подаяння» з боку представників державної влади у вигляді дотацій, малозначних привілеїв, премій, учених звань тощо. Річ у тім, що вченого ошукано й обікрадено уже в тій довільній заробітній платні, що він її отримує. На ньому вже добряче «зэкономили», тому є звідкіля брати засоби на дотації та привілеї. Але останні вже належать державі, точніше, тим її представникам, які мають безпосереднє відношення до розподілу національного доходу в тій або іншій формі.

Важливим чинником відчуження у сфері творчої діяльності вченого ставав також невсипущий контроль за контактами й комунікаціями. Цензура державної влади розповсюджувалась не тільки на життєвий уклад та кар'єру ученого, а й на його особистісну поведінку за межами професійної діяльності, на його особисте життя. Будь-яка інформація (з «компетентних джерел») щодо поведінки, «неосвяченої» ідеологізованою формою моралі, могла спричинити моральне катування, переслідування, шельмування й шантаж, які були «духовним» зняряддям влади в її боротьбі проти науки та особистості в науці. Соціальна сила подібного тиску нечувано збільшувалася за «не ту» поведінку за кордоном. Ще один з виявів відчуження у сфері творчості — відсутність свободи в публікації наукових результатів та обмеження різноманіття у висуненні нових дослідницьких завдань. Додамо до сказаного значне відособлення «академічної» науки від викладацького процесу у вузах та всієї системи освіти.

Внаслідок перелічених факторів наука за соціалізму так і не змогла стати безпосередньою й головною продуктивною силою, бо загрожувала тоталітарній владі, прийняттю волюнтаристських та суб'єктивістських рішень. Через несумісність науки й різних модифікацій диктатури мав місце регрес з багатьох міжнародно визначених критеріїв розвитку, в тім числі з критерію технологічного. Це виявилось, зокрема, і в зниженні соціальної потреби в розробці та в впровадженні інноваційних технологій, відповідно — у деструкції креативного (науково-дослідного) потенціалу суспільства.

Осмислюючи розглянуті явища, маймо на увазі, що у них було не тільки соціальне, а й гносеологічне підґрунтя. Суть останнього в тім, що суб'єкт науково-творчої діяльності залишається таким лиш доти, доки він не досяг конкретного результату, продукту

творчості. Тільки-но це відбулося, суб'єкт фактично перестає бути суб'єктом, він «самовідчужується» у процесі праці. Адже соціально значущою «максимою» стає результат, а не сам процес творчої діяльності. Вступаючи у контакт із суспільством (державою), суб'єкт цієї діяльності об'єктивується, його особистісна самоцінність нівелюється. Саме тому ні права вченого, ні його інтелектуальна власність, ані фундаментальні свободи не стають справжнім «інтересом держави».

Чи є вихід з окресленої ситуації? — Звичайно, є.

Якщо взяти до уваги процес, пов'язаний з найсучаснішими формами технологічної інновації виробництва — гнучкі автоматизовані виробництва, системи автоматизованого прийняття рішень тощо, то не можна не помітити, що вони дедалі більше набувають інформаційно-технологічної форми. Через це і проблема захисту вченого немов би переміщується у сферу «чистої ідеї», себто її розв'язання залежить од того, наскільки надійно буде захищено інтелектуальну власність саме у формі фундаментальної наукової ідеї, наукової інформації, інформаційної технології.

Ось чому неправомірно, на наш погляд, пов'язувати розв'язання проблеми подолання відчуження суб'єкта наукової творчості з традиційним питанням про «звільнення праці». Такий підхід, що переважав тривалий час у вітчизняній філософії, фактично відсував завдання пошуку засобів соціального захисту вченого в незвідане майбуття, тоді як воно надзвичайно актуальне й потребує свого вирішення без зволікань.

Одна із центральних соціально-гносеологічних проблем, яка постає на цьому шляху, має вигляд запитання: чи спроможна, в принципі, фундаментальна наукова ідея набувати товарної форми, мати споживчу та мінову вартість?

На наш погляд, загальний процес технологічної інновації промислового виробництва, з одного боку, та розробка наукомістких інформаційних технологій — з іншого, немов би акумулюють у собі, відтворюють у своєму змісті антитезу прикладного наукового знання та знання фундаментального. Істотна трудність, що з нею пов'язане розв'язання даної проблеми, полягає в подоланні антиномії: фундаментальна наукова ідея — товар (гроші). Опосередковуючою ланкою, яка замикає ці «розірвані» полюси протилежності, є такий особливий різновид «засобів праці», як інформація, той «ресурс» сучасного автоматизованого виробництва, що ґрунтується на застосуванні й використанні інформаційних технологій.

Потрібно, проте, мати на увазі, що не будь-яка, а тільки особлива форма трансформації наукового знання в наукову інформацію сприяє перетворенню ідеї в товар. Такою, в гносеологічному відношенні унікальною, а щодо застосування — загальнонауковою, формою представлення знань є алгоритм. Фундаментальна наукова ідея, завдяки її обробці алгоритмічним методом (себто конструк-

тивізації) перетворюється на розвинуту комп'ютерно-інформаційну систему реальних дій над реальним предметом праці, на інформаційну технологію. Тим самим фундаментальна наукова ідея перетворюється і на товар, на особливу форму останнього — «програмний продукт». Це — специфічна форма буття наукової ідеї, своєрідний «товар товарів», це — «ейдос» товару і «логос» його реального здійснення. Ось чому, якщо інтелектуальну власність у формі фундаментальної наукової ідеї, вираженої з урахуванням технологічного рівня розвитку виробництва (у вигляді інформаційної технології, програмного продукту тощо), буде надійно соціально захищено в інтересах особистості вченого (автора), то й будь-які інші форми інтелектуальної праці неминуче набудуть свого вартісного вияву. Саме тому впровадження ринкових відносин у систему організації наукової діяльності сприятиме забезпеченню надійного соціального захисту вченого.

За умов конкурентної економіки діалектика розвитку способу виробництва базується на циклічному відтворенні об'єктивної соціальної потреби в технологічному поновленні виробництва, у створенні все нових різновидів наукомістких продуктів. Конкретний вияв це знаходить у нових формах організації науки, її фінансування, взаємозв'язку з виробництвом. Зміст, що розвивається, вимагає, як відомо, нових форм. Одна з них — «венчурні фірми», самодіяльні наукові об'єднання, що мають метою розв'язання якоїсь нагальної проблеми й фінансуються за принципом державної підтримки «ризикового» науково-технічного підприємства. Існує мережа банків, які цілеспрямовано вкладають капітал у «центри нововведень» (пошукові наукові групи, які забезпечують перспективу розвитку виробництва на основі розробки та впровадження інноваційних технологій). У подібних випадках інновація виробництва, як і виділення кредитів на розвиток не тільки прикладної, а, що особливо істотно, й фундаментальної науки, перестає залежати від уряду та чиновників в апараті управління наукою. Цю потребу диктує об'єктивна закономірність розвитку конкурентної економіки.

Звичайно, ринкові відносини — то не абсолютна панацея щодо відчуження. Як показує Еріх Фромм, ринкова організація суспільного життя спричинює феномен так званого «особистісного ринку». У зв'язку з цим умовою успіху індивіду є не тільки його майстерність та інші людські чесноти, а й здебільшого те, наскільки вправно людина може подати себе на ринкові. Людина в подібних випадках, гадає Е. Фромм, «стикається зі своїми власними силами як з товаром, відчуженим від неї», її мислення й знання сприймаються як «інструмент для виробництва результатів»⁴, отже, має місце знеособлення.

Сказане засвідчує, що ринковість, дозволяючи усунути одні передумови відчуження науково-творчої діяльності, породжує інші.

Проте, на нашу думку, ризик вартий того, бо, регулюючи ринкові відносини засобами «соціальної інженерії» (передусім, податок на прибуткову вартість з метою розширення соціальних програм), суспільство все ж забезпечує стимули для інноваційної активності, творчої діяльності. Загалом же тут утворюється та суперечність між знеособленням людської діяльності та активізацією особистої ініціативи й підприємливості (вона є умовою самовиживання кожного індивіда), що про її життєздатність вже йшлося у першому розділі.

ЗМІСТ

Передне слово (В. Г. Табачковський)	3
I. Феномен відчуження крізь призму перевертлених форм людського світовідношення (В. Г. Табачковський)	5
1. Знеособлення та відчуження	6
2. Природоісторичність саморозвитку особи і проблема відчуження	17
II. Про людську природу метафізичного зла, або самовикриття гуманізму (Г. І. Шалашенко)	29
1. Буття в історії чи духовне життя? Проблема зняття	34
2. Досвід подолання «Зовнішнє» та «внутрішнє» у соціально-політичному контексті	56
III. Прояви відчуження у сфері моральної свідомості (Г. П. Ковадло)	73
IV. Творчість вченого та проблема відчуження (І. В. Чорноморденко)	97
V. Відчуження та неklasична раціональність (Є. І. Андрос)	106
1. Трансформація форм знеособлення та становлення неklasичної раціональності	106
2. Український шлях: вибір соціокультурних пріоритетів	114
3. Екологічна драма України: чи видно світло в кінці тунелю?	125
Примітки	136